Arif Olgun KÖZLEME (*)

BUHRANLARIN GÖLGESİNDE III. SELİM VE II. MAHMUT DÖNEMİ MODERNLEŞME GİRİŞİMLERİ

Öz

Osmanlı Devleti 18. yüzyılda Batı'ya karşısında geri kaldığını peş peşe gelen yenilgilerle anlayabilmiştir. Yenilgi şaşkınlığının hayranlığa dönüşmesi veya bu gerçeğin kabul edilmesiyle Batı eksenli yenileşme çabaları başlamıştır. Açık kapı bırakılan 18. yüzyıl boyunca Osmanlı yenileşme hareketleri tabii halinde yürümüştür. 1789 yılında tahta çıkan III. Selim, daha kapsamlı ve müdahaleci bir yaklaşımla yenilik hareketlerini hızlandırmak istemiştir. Ancak ideal tip Batı olsa da, Batı'dakini aksine halktan kopuk ve bürokrasinin desteğinden büyük ölçüde yoksun olduğu için, bu hem onun hayatına, hem de yeniliklerin akim kalmasına yol açmıştır. Profan bir özellik taşımayan Nizam-ı Cedid hareketi, askeri alanın dışına pek taşamamıştır. Yeniden diriliş ve merkezi yönetimin güçlenmesi için tek yol olarak Batı ekseninde bir yenileşmeyi zorunlu gören II. Mahmut, mecburi ve daha kapsamlı bir yenilik hareketinin içine girmiştir. Ancak devletin niteliği ve toplumun yapısı pek hesaba katılmaksızın, Batı toplumlarının kendi ihtiyaçları doğrultusunda geliştirdiği modernleşme modelinin olduğu gibi alınma çabasına taklit ve şekilciliğin de eklenmesi, önceki ve sonraki dönemlerde olduğu gibi bu dönen yeniliklerini de kısır bırakmıştır. Sonraki dönemlerin yeniliklerine yöntem ve anlayış bakımından bir alt yapı teşkil eden söz konusu iki dönem modernleşmesi, yapılması bir gereklilik olarak vurgulansa da, yöntem

ve sonuçları bakımından yanlışlıklar ve başarısızlıklar içerdiğini de ortaya koymak bu çalışmanın amacı olmuştur. Çalışma, konu ile ilgili literatürün incelenmesi ve değerlendirilmesi yöntemi üzerine kurulmuştur.

anahtar kelimeler

Batılılaşma, Modernleşme, Değişim, III. Selim ve II. Mahmut.

Modernization Attempts in the Shadow of Crisis in the Period of Selim II and Mahmoud II Sultans

abstract

In the 18th century, the Ottoman Empire understood that it remained behind the West. because defeats had come one after another. The defeat shock turned into admiration over time. Later, the fact that the West had advanced was accepted. so the faces turned to the West. Anymore the doors have opened to Western civilization. III. Selim wanted to accelerate the innovation movements with approach a more comprehensive and intrusive approach. No longer the West has been the ideal type. However, in contrast to the West, innovations were made with a jacobin understanding. This was the end of the III. Selim and his innovations Nizam-i Cedid movement was not profane. it was largely confined to military space. II. Mahmut has initiated compulsory and a more extensive novelty movement. Westernization for salvation has been considered the sole remedy. However, the nature of the state and the structure of the society are not taken into account. Innovations stayed in shape and imitation. targeted success was not achieved. These two periods have influenced subsequent innovations. Innovations are inevitable in these periods. however, it contains errors and failures in terms of method and results. Proving this is the purpose of the study. The study is based on the method of examination and evaluation of related literature.

keywords

Westernization, Modernization, Changing, Selim III and Mahmoud II.

Giriş

13. yüzyılın sonunda küçük bir beylik olarak kurulan Osmanlı devleti, çok geçmeden dünyanın en büyük siyasal güçlerinden biri haline gelmiştir. Saraydan toplum yapısına, ordusunun niteliğinden dış ilişkilerine kadar zamanın en iyi organizasyonlarına sahip olması, kısa süre onu büyük güç yapan sebepler olmuştur. Neredeyse bütün savaşlarda Avrupalıları yenen Osmanlı, üsten baktığı ve farklı gördüğü Batı medeniyeti ile bir rekabeti gerekli görmemiştir. Ayrıca gücünün etkisiyle aksamaya başlayan yönlerini ya görememiş, ya da önemse-

memiştir. Ancak Osmanlıya oranla çok daha hızlı değişme ve gelişme sürekliliği gösteren Batı'nın 17. yüzyılın sonlarına doğru cephede üstünlük kurmaya başlaması, yüzleri kademeli olarak Batı'ya çevirmiştir. Zincirleme yenilgiler sonucunda şaşkınlığın hayranlığa dönüşmesiyle, Lale Devri ile birlikte Osmanlı Batılılaşması veya bir başka deyimle modernleşme çabaları başlamıştır. 18. yüzyıl boyunca serbest seyreden modernleşme girişimleri eski gücün yeniden elde edilmesi amacıyla inişli çıkışlı olarak devam etmiştir. 18. yüzyılın sonlarına doğru tahta çıkan III. Selim'in, devletin içine düştüğü durumu görmesi ve şehzadelikten beri Batı ile olan ilişkileri, onu yarı serbest yarı mecburi bir yenilik hareketinin içine sokmuştur. Ancak bunu yaparken, Batı'dakinin aksine halk desteğinden kopuk olunması ve bürokrasinin buna hazırlanmamış olması, III. Selim'in Nizam-ı Cedit hareketini akim kılmıştır. Bu dönem yenilikleri bir sekülerleşme değildir; daha çok askeri alanlarda bir yenilenme ile tekrar merkezi yönetimi güçlü kılma çabası olarak seyretmiştir. III. Selim'in tahttan indirilerek katledilişinin ardından tahta çıkan II. Mahmud, devletin yeniden ihyası için Batı eksenli yeniliklerin devamını kaçınılmaz görmüştür. Bütün yeniliklerin önünde bir engel teşkil eden yeniçerinin de kaldırılmasından sonra II. Mahmud, daha çok mecburi bir anlayışla yenilikleri askeri alanın dışına çıkararak genişletme çabası içine girmiştir. II. Mahmud'un yöntem olarak başlattığı zoraki değişim anlayışı, bir yöntem olarak sonraki dönemleri de etkilemiştir. Bu dönemdeki yeniliklerin mecburi istikamette seyretmesi, yine de dönemin yenilik hareketlerini taklit ve şekil sığılığından kurtaramamıştır. Osmanlı'nın Batı'yı esas alarak bir modernleşme çabasına girmesi hem anlaşılabilir, hem de zorunlu bir durumdur. Zor durumdan çıkabilmek için o dönemde Batı'dan başka Osmanlı'nın referans olarak alabileceği başka bir toplum modeli de mevcut değildir. Ancak devletin ve toplumun kendine özgü nitelikleri göz önüne alınmaksızın, başka bir toplumun kendi ihtiyaçları doğrultusunda saptamış olduğu modernleşme modelinin olduğu gibi benimsenip uygulaması, bu iki dönem ve sonraki dönemlerdeki yeniliklerinin başarısının önünde en büyük engel olmuştur. Bununla birlikte bu iki dönemin yenilik hareketleri, sonraki dönemlerin yeniliklerine alt yapı ve model olarak bir zemin hazırlamıştır. Söz konusu iki dönem aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde savaş ve iç isyanların yoğun olduğu bir dönem olduğu için, yenilik çalışmaları sürekli buhranların gölgesinde yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışma, Türk modernleşmesinde önemli bir aşama olarak görülen III. Selim ve II. Mahmut dönem yeniliklerinin bir gereklilik olduğunu, ancak yöntem ve sonuçları bakımından yanlışlıklar ve başarısızlıklar içerdiğini ana hatları ile ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın diğer bir amacı da, Osmanlı Batılılaşma sürecinde bu iki dönem ıslahatlarının gerçek birer yenilik olup olmadığını ve toplumsal değişme açısından sonraki dönemlere nasıl bir anlayış bıraktığının tespitini yapabilmektir. Çalışmanın yöntemi, söz konusu iki dönemin yenilikle-

ri ile ilgili yapılmış olan bilimsel çalışmaların incelenmesi ve değerlendirilmesi şeklinde olmuştur.

III. Selim Dönemi Yeniliklerini Zorlayan Şartlar

Lale Devri ile Batı'ya yüzünü dönmeye başlayan Osmanlı Devleti, Tanzimat ile birlikte yoğun bir modernleşme çabası içine girmiştir. Ancak köklü bir Batılılaşmanın uygulamaya sokulmak istendiği Tanzimat döneminin alt yapısı III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde atılmıştır. Bu iki hükümdar döneminde yapılanlar sonraki dönemler için çok şey ifade etse de, bunlar arasında tartışmasız en mühim olanı 1826'da Yeniçerinin kaldırılmasıdır. Eğer bu yapılmamış olsaydı, Tanzimat'ın doğması ve buna bağlı sonraki yenilikler yapılması muhtemelen daha zor olacaktı. Bu iki dönemin ortak özelliği genel olarak askeri alandaki yeniliklere yoğunlaşmış olmasıdır. Çünkü ordu modernize edildiğinde, Batı'ya karşı yenilgilerin durdurulabileceği düşüncesi devam etmektedir. Buna rağmen söz konusu bu iki hükümdar dönemleri, Osmanlı toplumunu modernleşme fikrine alıştırmaları bakımından oldukça önemlidir (Kona, 2005: 79).

Osmanlı toplumu ilk kez 1699 Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasını takiben Batılılaşmayı bir ihtiyaç olarak görmeye başlamıştır. Zira Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında güçten düştüğünün ilk işareti olmuştur. Bu antlaşmaya kadar Batılı Hristiyan devletlerden haraç alan Osmanlı devleti, söz konusu antlaşmayla birlikte bu devletlerin istekleri doğrultusunda politika belirlemek durumunda kalmıştır (Berkes, 2011: 41). Batı karşısındaki bu ciddi ilk yenilgi ile daha önce Avrupa ve Avrupalı kavramlarına oldukça uzak olan, hatta bazı Avrupalı devletlere ekonomik imtiyaz sağlayacak kadar güçlü olan Osmanlı Devleti, ilk Batılılaşma eğilimlerine başlamıştır (Kona, 2005: 80).

Güçlü Osmanlı Devleti'nin toplum ve devlet yapısında bir takım yenilikler yapılması gerektiği yönündeki düşüncenin ortaya çıkmasının önemli sebepleri arasında, 16. yüzyıldan itibaren devlet sisteminin sarsılmaya başlaması, sonraki yüzyıllarda ekonomik gerileme ve sarsıntılar sayılabilir. 16. yüzyıla kadar devletin en tepesinden aşağısına kadar uyumunu devam ettiren geleneksel devlet sistemi, 17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde, padişahlık için taht mücadelesi, ulemanın giderek çağa uygun bilim anlayışından kopması ve yeniçeri ocağının da maddi menfaatler uğruna esas işlerini yapmayarak ekonomik ilişkiler içine girmesi bir yozlaşmayı da beraberinde getirmiştir. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, tam olarak işlemeyen bir adalet mekanizması, mülki idare ve sosyal hayatta büyük karışıklıların olduğu bir devlet görüntüsü ortaya çıkmıştır. Bunların dışında dış ve önemli bir etki olarak 1879 Fransız İhtilalı'nın yarattığı ulusal bağımsızlık hareketleri, farklı milliyetlerden oluşan Osmanlı Devleti'ni bütünlüğünü koruma ve sorunlarını aşma konusunda oldukça sıkıntılı bir duruma

düşürmüştür. Ayrıca Batı'nın 19. yüzyıl başlarından itibaren ulaşmaya başladığı siyasal, sosyal ve ekonomik seviye karşısında Osmanlı Devleti'nin geri kalmış muhtaç durumu (Cem, 2004: 215), devletin ve toplumun bünyesinde bir değişimin elzem olduğu inancını ortaya çıkarmıştır (Kona, 2005: 80). Öte yandan, Fransız ihtilalinin patlak vermesi aynı zamanda Osmanlı devletini o dönem için kurtarmıştır da denebilir. Çünkü İstanbul'a kadar yolları açılan düşman orduları, ihtilal sebebiyle Avrupa'daki krallık hükümetlerini ürküterek kendi meselelerine dönmelerini sağlamıştır (Berkes, 2011: 91).

Yaklaşık iki yüz yıllık siyasal ve toplumsal sorunlar sonucu Osmanlı Devleti tekrar eski gücünü kazanmak amacıyla geleneksel siyasal ve toplumsal örgütlerini eski şekline döndürme çabası içine girmiştir. Ancak bu bir sekülerleşme çabası değildir. Zira Osmanlı devlet ve toplum yapısı henüz profan bir anlayışa uygun şartlardan da uzaktı. Bu yüzden Osmanlının en azından ilk modernleşme çabalarında dinden ayrı siyasal kurum ve kuralları getirme ve toplumu buna ikna etme şeklinde bir yaklaşımı olmamıştır. Osmanlı bütün alanlardaki, özellikle de askeri alandaki yenileşme girişimlerini hazır bulunan Batı modelini örnek olarak uygulamaya başlamıştır (Kona, 2005: 81).

Esasında Osmanlının Batı'yı esas alarak bir modernleşme çabasına girmesi anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü o dönemde Osmanlının referans olarak alabileceği başka bir toplum modeli de bulunmamaktadır. Ancak buradaki eksiklik, devletin ve toplumun kendine özgü nitelikleri göz önüne alınmaksızın, başka bir toplumun kendi ihtiyaçları doğrultusunda saptamış olduğu modernleşme modelini olduğu gibi benimseyip uygulamasıdır (Kona, 2005: 81). 1789'dan itibaren başlatılan bütün Batılılaşma çabalarında aynı durumu görmek mümkündür.

III. Selim Dönemi Yenilikleri

Lale devri ile saray ve üst kesimde başlayan Batı etkisi, 1789 Fransız İhtilali ile tekrar bir ivme kazanmıştır. Bu tarihe kadar sosyal ve siyasal yenileşmesini büyük ölçüde tamamlayan Avrupa karşısında Osmanlının hissedilir bir gecikme yaşadığı da görülmüştür. Görülen bu gerçeklik üzerine 1789 Fransız İhtilali'nden kısa bir süre sonra Padişah III. Selim modernleşme hareketlerini başlatmıştır. Çünkü Kırımın Ruslar tarafından ilhakıyla Osmanlının Rusya ve Avusturya ile başlayan savaşı sırasında tahta çıkan III. Selim, bu savaşta Osmanlı ordularının ve devletin içine düştüğü durum karşısında bir yeniliğin elzem olduğu kanaatine ulaşmıştır (Turhan, 1994: 138). Bu çabaların ilk basamağı olarak devlet sistemini düzeltmek için zamanın ileri gelenlerinden ve bazı yabancılardan devlet yapısının durumu ile ilgili raporlar hazırlanması istenmiştir (Kona, 2005: 82). Bu devir yenileşme hareketlerinin belirgin özelliklerinden biri, serbest ve mec-

buru değişme anlayışı arasında bir geçiş dönemi olarak her ikisinden de izler taşınmasıdır. Halka dönük yeniliklerle ilgili bir zorakılık olmasa da, ordu ile ilgili değişmelerde bir mecburiyet görülmektedir (Turhan, 1994: 137).

Fransız İhtilali ile birlikte Osmanlı ve Batı arasında aşılabilir bir set gibi duran Darü'l İslam ve Darü'l-Harb anlayışını aşmaya çalışan bir fikir hareketi ilk defa olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Özgürlük, eşitlik ve milliyet kavramları Batı'daki anlamları ile Osmanlı topraklarına taşınmaya başlamıştır. Elbette bu fikirler o dönemde yarattığı etki bakımından sınırlı kalmış veya susturulmuştur. Yine de bu başlangıç zaman içinde sadece Türkiye'nin değil bütün İslam dünyasının çehresini, kendi hakkındaki görüşünü ve beklentilerini değiştirecek bir dönüşümün kapısını aralamıştır (Lewis, 2010: 75-78). Lale Devri ile başlayan ve Fransız İhtilali ile hızlanan yenileşme çabaları, kurtuluş için yeni bir medeniyet yoluna gidilmesi gerektiği düşüncelerini doğurmuştur. Ancak, bu dönem yeniliklerinde Osmanlı toplumunun temel yapısına bakılmayarak tavanın süslenilmesine özenilmesi, Avrupa'da başlayan bilim ve sanatların yayılmasının sağlanması gerekirken, medeniyet nehirlerinin getirdiği çer-çöpe, israf ve sefahata aldanılmasını doğurmuştur. Aynı zamanda halkın yüksek tabakanın bu halinden nefret ederek onların yeni yöntemlerle yaptıkları her yenilikten ürkerek bunu kötü görmeye başlaması, yeniliklerin başarısının önünde büyük bir engel olarak durmaya başlamıştır (Cevdet Paşa, 1994: 67-68). Derce farklılıkları ile birlikte aynı durum, sonraki dönem yenilikleri için de söylenebilir.

III. Selim döneminde ilk defa askeri alandaki modernleşmenin dışına çıkılarak, Avrupa devletler dengesine katılma, Batılı devletler ile ikili ilişkiler kurma ve bu devletlerin başkentlerine (Vienna, Berlin, Paris ve Londra) düzenli elçilik heyetleri gönderme, gibi girişimler görülmektedir (Naff, 1963: 295-315). Elçilik heyetlerine özellikle Batı devletlerinin idare tarzını, askeri ve mülki teşkilatını, donanmalarını ve siyaset anlayışlarını yakından inceleyerek kendi ülkeleri açısından yararlı olacak her türlü bilgiyi, zamanı israf etmeden gece gündüz çalışarak, kendi ülkelerine transfer etmeleri talimatı verilmiştir (Turhan, 1994: 141). Öte yandan III. Selim'in ilk modernleşme adımı da, 1793'te kendi tahtına sadık yeni bir merkezi ordu çabaları ile başlamıştır (Karpas, 2008: 79). Yine bu dönemde modernitenin seyri açısından rasyonel düşüncenin ve bilimselliğin önemini fark eden ilk aydın grubunun da oluşmaya başladığı belirtilmelidir (Berkas, 2011: 99). Karlofça antlaşmasından sonra Batı karşısında sürekli bir gerileme içerisinde olan Osmanlı Devleti, III. Selim zamanında kurtuluşun yolunun Batılılaşmak olduğuna inanmıştır (Turhan, 1948: 104). III. Selim veli-ahtlığı döneminde sürekli yazışma halinde olduğu Fransız kralı XVI. Louis'ten genellikle bilge bir ağabey edasıyla sürekli tavsiyeler aldığı yıllarda (Uzunçarşılı, 1938: 191-246), saltanatı döneminde neler yapacağını da tasarlamış olmalıdır. Bu yüzden Prototip Fransa olmak üzere III. Selim dönemi yeniden diriliş için

gözlerin Batı'ya çevrildiği dönem olmuştur. Ancak bu dönemde Batılılaşmanın lokomotifini genellikle askeri alandaki yenilikler oluşturmıştır.

Kendisine karşı oluşan muhalefete rağmen III. Selim, yenilik yanlısı küçük bir grupla 1792-1793 yıllarını kapsayan dönemde topluca Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen) adıyla bilinecek olan bir dizi yeni düzenleme ve talimatı yürürlüğe sokmuştur. Kendisi de bu yenilikler uğruna hayatını feda etmiştir. Nizam-ı Cedid adının, Fransa'da ihtilal düzeninin benimsediği Yeni Düzen adıyla nitelenmiş olması da yeniliklerin ilham merkezini ortaya koymaktadır (Akşin, 2012: 24). İdari ve mali konulara ilişkin bir takım düzenlemelerden oluşan Nizam-ı Cedid, askeri teknolojinin geliştirilmesi dışında pek bir işlerlik kazanmamıştır. Zaten başlangıçta yeni sistemin düzenlemelerine genel olarak verilmiş olan Nizam-ı Cedid tabiri, zaman içinde neredeyse sadece yeni kurulan askeri birlikler için kullanılmaya başlanmıştır (Lewis, 2010: 82). Ancak bu yenilikler kapsamında oluşturulan *Meşveret Meclisi* ve padişahın kararlarını bu meclise danışarak alma isteği, Batı'da görülen meşrutî sisteme benzer bir siyasal model oluşturma çabası bakımından önemli bir modernleşme hareketi olarak değerlendirilebilir (Kona, 2005: 82).

III. Selim'in Osmanlı devlet yapısının düzeltilmesi için Nizam-ı Cedid kapsamında iyi niyetli girişimine rağmen, *Meşveret Meclisi* uygulamaya konulamamış ve sadece formalitede kalmıştır. III. Selim'in Nizam-ı Cedid kapsamında gündeme getirdiği diğer konular, ordu ve eğitime ilişkindir. Esasında idari ve mali unsurların bütünü ile bağlantılı olan bu hareket istenilen başarıyı getirememişse de, en azından askeri ve eğitim alanlarında kayda değer yenilikler getirmiştir. 1792 Kumbarahane, 1794 Mühendishane-i Berri Hümayun adı ile okullar açılmıştır. Batı'dakine benzer şekilde modern ordu kurulması ve mevcut ocakların da ıslahı ile ilgili çalışmalar başlatılmıştır. Yeni kurulmakta olan ordunun ihtiyaçları için Fransızcadan kitaplar çevrilmiştir. Yeni ordunun üniformaları, silahları ve talim kitapçıkları da genellikle Fransız kökenli olmuştur (Karpas, 2008: 83). Bu okullarda öğretmen ve eğitmen olarak Fransız subaylar görev yapmışlardır. Öğrencilerin Fransızca öğrenmesi ise zorunlu kılınmıştır. Çoğunluğu Fransızca, 400'e yakın Avrupa kaynaklı eserden oluşan bir kütüphane de kurulmuştur (Lewis, 2010: 83). Bu eserler arasında Fransız ansiklopedisi de bulunmaktadır (Tanpınar, 2012: 55). Ancak bu yenilikler, ekonomik yetersizlikler, plansızlık, yenilerinin, ulema ve geleneksel yönetici tabakanın karşıtlığı sebebiyle büyük ölçüde akim kalmıştır. Bununla birlikte bütün bu yeniliklerin semeresi olarak biraz taklit de olsa, en azından askeri okullarda Başta Fransa olmak üzere Batı ekseninde yeni bir toplumsal unsurun yaratılabilmesi olmuştur. Bu dönemde Batı'ya dönük bir toplumsal kesimin oluşturulması dışında, gerçekten memleketin asli ihtiyaçlarına dönük yenilikler de söz konusudur. Barut, kâğıt, kumaş fabrikası ve imalathaneleri kurulması, daha çok bilimsel eserler basmak üzere

Üsküdar'da ikinci bir matbaanın açılması bu dönemin önemli yenilikleri arasındadır (Turhan, 1994: 140).

Fransızların hala hatırı sayılır bir güç olan Osmanlı Devleti'nin 1789 devrimine desteğini sağlamak için ilişkileri yoğunlaştırması, çok geçmeden payitahtta Türkçe konuşan Fransızlar, uzun süredir Batı ile ilişki içerisinde olan yerli Hristiyanlar ve bunlardan etkilenen bazı Türkler biraz Batı'nın taklidi de olsa, geleneksel Osmanlı toplumundan farklı yeni bir toplum oluşturmaya başlamışlardır. İlk başlarda Osmanlı Devleti'nin Fransız İhtilalini Hristiyan Batı'nın meselesi olarak görmesi ve devrim Fransa'sının coşkun iyimserliği, yönetimde ve aydın kesimde bazı Türklerin ilham ve rehberlik için yüzlerini Fransız merkezli Batı medeniyetine çevirmesine yol açmıştır (Lewis, 2010: 89-91). Ancak daha sonra yerli Hristiyanların kendi hürriyetleri uğruna mücadeleye girişi ve Fransa'nın Yunan bağımsızlığına desteği ve Fransa'nın Osmanlı topraklarına saldırması, Fransız ihtilalına karşı bir tepkiyi de doğurmaya başlamıştır. Bununla birlikte bir tepki hareketinin oluşmasına rağmen, Fransız etkisi Osmanlı topraklarında büyümeye devam etmiştir.

Batı ilk yenileşme girişimine din gibi çok hassas bir alandan başlanmıştır. İlk önce kutsal kitabın vaaz ettiği din ile kilisenin dayattığı din arasındaki ayrıma dikkat çekilmiş ve bu konuda da dinin ötesinde dini araçsallaştırılan kilise ve din adamları ile hesaplaşmıştır. Bu konuda da, bir dayatma yerine halkın ikna edilmesi metot olarak seçilmiştir. Bu yüzden Batı'nın modernleşme çabalarında bürokrasinin ve halkın muhafazakâr yönünün yoğun bir tepkisi olmamıştır. Osmanlı ise, yenileşme hareketlerine din yerine askeri ve maarif alanlarında başlamıştır. 1807'de gerçekleşen Boğaz Yamakları İsyanı ve Kabakçı Mustafa İsyanı gibi muhafazakâr nitelikli isyanlar, hem yenilikleri durdurmuş hem de gelecekte girilecek yenilik hareketlerinin akıbeti konusunda ipucu da vermiştir. Çünkü farklı dinamiklere ve toplumsal yapılara sahip olan bu iki medeniyetin özel durumları dikkate alınmadan plansız ve taklitle yenileşme hareketlerine girilmesi, menfaatleri zedelenecek olan çevreleri harekete geçirmiş ve aynı zamanda söz konusu kesimlerin çoğu kez halk nazarında destek bulmalarına da yol açmıştır. Esasında bu dönemin modernleşmesinin halk tabanında yeterince kabul görmemesinin sebebi olarak, III. Selim yeniliklerinin halka hizmeti amaçlamasından çok, öncelikle iç ve dış politik amaçlar güdüldüğü söylenebilir (Karpas, 2008: 78). 1798'de Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali üzerine İngiltere'ye yaklaşılması, Fransızların bölgeden çıkarılmasına müteakip burayı İngiliz güçlerinin işgal üzerine tekrar Fransa'ya yaklaşılması ve yeniliklerde de toplumun ihtiyaçlarından çok yaklaşılan ülkelerin isteklerinin gözetilmesi, özelde III. Selim döneminde ve genelde 19. asır boyunca Osmanlı'nın yaptığı yeniliklerde istenilen başarının ortaya konulamamasının ana sebeplerinden birini oluşturmuştur. Çünkü bu durum bir sekülerleşmeden öte bürokraside Batı

yanlısı ve halktan kopuk bir yapıyı oluşturmuş, bu da özellikle Müslüman kesim ile devlet arasında bir yabancılaşmayı doğurmuştur.

II. Mahmut Dönemi Yenilikleri

III. Selim'in tahttan indirilerek katledilişinin ardından Alemdar Mustafa Paşa tarafından tahta çıkarılan II. Mahmut, devletin yeniden ihyası için yeniliklerin devamını kaçınılmaz görmüştür. Bu yüzden o, dönem dönem Osmanlı Devleti'nin Büyük petrosu olarak da adlandırılmıştır (Lewis, 2010: 107). Kimilerine göre o, Osmanlı padişahları içinde en açık ve en çağdaş düşünceli, yenilik yanlısı bir hükümdarı olarak, Osmanlı Devleti'ne çağdaş bir karakter vermek, devleti maddi ve manevi yönden ıslah etmek ve yenileştirmek için durmaksızın mücadeleye etmiştir (Engelhardt, 2010: 7). Ancak II. Mahmut'un Batı'ya benzemek adına giriştiği yenilikler, kendisinin Gâvur Padişah olarak nitelenmesine rağmen (Berkes, 2011: 169), asıl değiştirilmesi gereken devlet yapısının değişmesinde çok işe yaramamıştır. İstenilen başarı elde edilememiş olsa da, Batılılaşmanın gerçek manada II. Mahmut döneminde başladığı söylenebilir. Bu dönemde II. Mahmut'un, saltanat işlerinden usandım, diyeceği kadar yoğun geçen yenileşme çabaları, sonraki devirlerdeki değişmelerin yönünü tayin etmiştir. Çünkü bu dönem, bugünlere kadar devam edip gelen mecburi ve güdümlü değişmelerin başlangıcı olmuştur (Turhan, 1994: 146).

Bu dönemde yapılan ilk yeniliklerden biri, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın da girişimiyle, devletin dağılmasını önlemeye dönük olarak Âyanlarla Sened-i İttifak anlaşmasının kabul edilmesidir. Osmanlı Devleti'nde önemli bir yeri olan ayanlar, her hangi bir şehir, kasaba veya bir grup içindeki önde gelen insanlardır. Ayanlar zamanla devletin içinde etkili bir güç haline gelmişlerdir. 19. yüzyıla gelindiğinde bazı eyaletlerde neredeyse yarı bağımsız hale gelen ayanlar, merkezi otorite tarafından halledilmesi gereken bir güvenlik sorunu olarak görülmeye başlanmıştır. İstanbul'a davet edilen Âyanlarla yapılan bu anlaşma belgesi gereğince, Âyanların hak ve görevlerine resmiyet kazandırılmıştır. Böylece taşrada toprağı işleyen ve gerektiğinde devlete asker temin eden bir güç konumundaki Âyanlar, merkezi devlete kanunlar çerçevesinde bağlanarak devletin dağılma tehlikesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar bu senet uygulanma imkânı bulamamışsa da, kendisi Osmanlı Devleti'nin bir çeşit ilk Anayasası olarak da görülebilir. Çünkü vergi sisteminden, suçun cezalandırılmasına kadar pek çok insan haklarını ilgilendiren bu senet, modern alanda bir hukuk devletine geçişin çabası olarak nitelenebilir. Devletle Âyanlar arasındaki karşılıklı hak ve görevleri belirleyen senet, kimilerine göre 1215'te kabul edilen İngiliz Magna Carta'sı ile benzerlikler göstermektedir (Akşin, 2012: 26). İngiltere'de Magna Carta, vergi sisteminden ceza anlayışına özgürlük ve

demokrasi mücadelesinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Hukuk devletine geçiş konusunda Sened-i İttifak için de aynı şeyler söylenebilse de, merkezi yönetimin gücünü artırmaya dönük bir otoriterleşmeyi hedef aldığı için bir yenilikten öte bir geriye gidiş olarak görenler de bulunmaktadır. Ancak çok uluslu bir yapıya ve eyalet yönetim sistemine sahip olan Osmanlı Devleti'nin, bütünlüğünü koruyabilmesi için bu dönemde merkezi otoritenin güçlendirilmesi de kaçınılmaz bir durumdur. Zira Mısır Âyanı Mehmet Ali Paşa meselesi sebebiyle Osmanlı devletinin güçlü ülkelere bağımlı hale gelmesi, bu yaklaşımı haklı çıkarmaktadır. Sırf bu örnek bile Osmanlı'nın kendi devlet ve toplum yapısı gerçekleri çerçevesinde bir yenileşmeye gitmesinin hem bir zorunluluk, hem de daha yararlı olacağını göstermektedir. Öte yandan merkezi otoriteyi güçlendirmenin yanında keyfiliği de önlemek adına yapılan bu sened, Osmanlı Devleti geleneğinde yeni bir durum olarak ortaya çıkmıştır (İnalçık, 1964: 607). Aynı şekilde merkezi otoritenin yetkilerini kanun çerçevesinde belirlediği veya sınırladığı için, bu sened, modern Türk devletine giden yolda ilk amme hukuku kaidesi sayılabilecek bir vesika olarak da görülmüştür (İnalçık, 1964: 603).

II. Mahmut dönemi veya bütün 19. yüzyıl Avrupa devletleri için mutlak monarşilerin yumuşatılarak meşrutî monarşilere girildiği uzun soluklu bir yeniden yapılanma dönemi olmuşken, Osmanlı Devleti'nde yapılan yeniliklerde genellikle padişahların otoritesinin güçlendirilmesi öne çıkmıştır. Bu dönemde merkez ve taşra teşkilatı, Batı modelinde yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır (Acun, 2012: 47). Batı olduğu şekliyle modern bir devlet yapısının Osmanlı Devleti'nde de kurulabilmesi için, güçlü bir merkezi yapı elzem görülmüştür. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sosyal ve siyasal sebeplerden kaynaklanmış olsa da, modernleşme yolunda yenilikleri akamete uğratacak bir çelişkiyi de ortaya çıkarmıştır.

II. Mahmut, Avrupa'yı örnek alarak devletin yönetim yapısında önemli yenilik girişimlerinde bulunmuşsa da (Engelhardt, 2010: 9), bu dönemi tereddütsüz bir mutlak monarşi dönemidir. Modernleşme yolunda yapılan pek çok yenilik merkezi devletin gücünü artırmaya dönük olmuştur. Yerel bir güç olan Tımar sisteminin kaldırılmıştır. Yeniçeri kaldırılarak gücü merkezi otoriteye devredilmiştir. Benzer şekilde yeniliklerin önünde engel teşkil eden ulemanın mali ve idari özerkliğine son verilmiştir. Yapılacak siyasal yeniliklerin siyasi elitler tarafından tepki görmememi için son sözü hükümdara bırakan Hükümet Şurası, Adliye İşleri Yüksek Kurulu, Askeri Şura Dairesi gibi danışma meclislerinin kurulmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere, Alemdar Mustafa Paşa tarafından hazırlatılan merkez ile yerel güçlerin karşılıklı dayanışma içinde bulunmasını öngören Sened-i İttifak onaylanmıştır. Daha da uzatılabilecek bu liste, merkezi otoritenin gücünü daha da pekiştirme amacı taşımaktadır (Kona, 2005: 84). Merkezi otoritenin güçlendirilmesi veya yeniden şekillendirilmesi, bu dönemin en belirgin özelliğidir.

II. Mahmud, 1826'da yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından 1839'da ölümüne kadarki on üç yıllık sürede hatırı sayılır bir yenilik programı uygulamaya girişmiştir. Geleneksel bir askeri ve bürokratik güç olarak her değişime karşı çıkan yeniçerinin ortadan kaldırılmasından önce herhangi bir yenilik hareketi hiç de kolay olmamıştır. Onun uyguladığı yenilik programı, sonraki dönemlerin –ki buna yirminci yüzyıl da dâhil edilebilir– Türk yenilikçilerinin takip edeceği yolun ana hatlarını çizmiştir. Bu dönemin yeniliklerinin temel özelliği olarak, yeni bir düzen meydana getirmek için önce mevcut olanın ortadan kaldırılması şeklinde olmuştur (Lewis, 2010: 112).

Öte yandan bu dönemde başlatılan yenilik girişimleri, gelecek dönemdeki yenileşme çabalarına temel teşkil edecek bir mahiyete de sahiptir. Bu dönemde devlet organı şeklinde kurulan meclisler ileride yapılandırılmaya çalışılacak olan hukuk devletinin ilk örneğini ortaya koymuştur. Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Vükela, Dar-ı Şûra-yı Bab-ı Âli, Dar-ı Şûra-yı Askeri gibi kurulan meclisler bürokratik kurumlaşmayı da gerçekleştirme kabiliyeti sağlayarak Tanzimat'a zemin hazırlayan önemli ıslahatlar olarak öne çıkmışlardır. Şeyhülislamlık hükümet yönetimi dışında bırakılarak sadece din işlerinden sorumlu bir niteliğe büründürülerek din-devlet ayrımına giden yolda kapı arlanmıştır. Keyfi olarak verilen cezalara son vermek amacıyla çeşitli ceza kanunları çıkarılmıştır. Padişahın emrinde ülkeyi yöneten Divan-ı Hümayun yerine, Batı örnek alınarak bakanlar kurulu oluşturulmuştur. Dışişleri, içişleri, ticaret ve maliye gibi bakanlıklar kurularak devlet yönetiminde daha esaslı bir işbölümüne gidilmek istenmiştir (Yücel ve Sevim, 1993: 212-213). Bu dönemin Batılılaşma çabalarının en önemli iki özelliği, başta eğitim sistemi olmak üzere pek çok alanda Batı'nın örnek alınması ve Tanzimat hareketine zemin hazırlaması olmuştur (Kona, 2005: 85).

II. Mahmud döneminde eğitim alanındaki yenilikler genellikle yeni ordunun ihtiyaçlarına karşılamaya dönük olmuştur. Eğitimi bütün alanlara genişletmek ve daha da geliştirmek için bu dönemde sıkı muhalefete rağmen Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmiştir (Kara, 1947: 166). Özellikle ordunun sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için 1826'da İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye açılmıştır. İlk ve orta öğretim olarak yeni tıbbiye öğrenci hazırlayan hazırlık bölümü, müfredatı ile bir ölçüde laik bir öğretim yapısına sahipti. Sivillere bakacak olan hekimlerin eğitimi ise, hala Süleymaniye medresesinin tıp bölümü gibi daha geleneksel kurumlarda yapılmaktaydı (Lewis, 2010: 118). Yeniçerinin kaldırılması ile birlikte tarih olan mehterhane yerine, 1831-1834 yılları arasında yeni ordunun davulcu ve trampetçi ihtiyacını karşılamak için Batı tarzında bir bando olan Muzika-i Hümayun, yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun modern tarzda yetiştirilmesi için Mekteb-i Ulum-i Harbiye mektepleri açılmıştır. Her iki okuldaki eğitimci Avrupa'dan getirilmiştir (Lewis, 2010: 118).

Bu dönemde eğitimi askeriye'nin dışına da genişletme çabaları da olmuştur. Söz konusu çabaların bir yansıması olarak, devlet memuru ve tercüman yetiştirme amacıyla, Sultan Ahmet ve Süleymaniye külliyyelerinde Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyye isminde iki hazırlık okulu açılmıştır. Gurebâ Mektepleri ile birlikte söz konusu okullar modernleşme adına sivil mektepler olarak bu devrin sonlarında açılmıştır (Bkz. Ergin, 1977: 386-407). Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyye okullarında geleneksel eğitim sistemi hâkimse de, Fransızca öğretimi ve bazı modern konuların eğitimi gibi yenilikler de bulunmaktaydı. Yine 1838'de, siviller için ilk ve orta öğretim konusu ele alınmış ve aynı dönemde pek başarılı olunmamışsa da sonraki dönemlerde yaygınlaşacak olan rüştiye okulları tasarlanmıştır (Lewis, 2010: 119).

II. Mahmud, Yunan bağımsızlığına engel olamaması ve devletin başına bela olan Mehmet Ali Paşa yönetimindeki Mısır'a özerklik vermesi konuları hariç, devlet otoritesini tekrar sağlama işi başta olmak üzere pek çok konuda başarılı bir padişah olarak görülebilir (Lewis, 2010:109). Ancak bütün gücün tek bir kişinin otoritesinde toplanması, modern Batı'da yaygınlaşmaya başlayan halk iradesi anlayışının ters istikametinde seyretmiştir. Biraz da mecbur kalınan bu durum, pek çok millettten mürekkep ve farklı bir toplumsal yapısı bulunan Osmanlı Devleti'nin Batılı anlamda bir modernleşmeyi gerçekleştirebilmesinin söz konusu dönem için oldukça güç olduğunu göstermektedir.

Bu dönemin merkezileşme politikasının bir yansıması olarak, silah altına alma ve vergilendirmeyi sağlamak amacıyla modern çağda ilk kez 1831 yılında Osmanlı nüfus sayımı ve arazi ölçümü yapılmıştır. Kadınlar silah altına alınmadıkları için sayıma dâhil edilmemişlerdir. Sayımla aynı zamanda arazi ölçümü de yapılmıştır. Şu şekilde toprak mülkiyetini kayıt altına alarak vergi miktarını daha etkin, daha doğru biçimde tespit etme ve toplama amaçlanmıştır (Kartal, 1947: 159). Yine merkezileştirme anlayışının bir devamı olarak tımar sistemi de kaldırılmıştır. Tımar sistemi Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarından beri hem toprağı işlemede, hem de devlete asker yetiştirmede önemli rol oynamıştır. Tımar, devlete askerlik hizmeti vermekle yükümlü olan sipahiye (atlı asker), kullanımına verilen bu hizmeti karşılığında toprak tahsis edilmesidir. Toprağın genişliği ve verimliliği sipahinin devlete vereceği askerin sayısını da belirlemekteydi. Ancak on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren bu kurum bozulmaya başlamıştır. Özellikle taşradaki tımar arazilerinin her geçen gün iltizama dönüşmesi, hem Osmanlı'nın gerilemesinde, hem de tımar sisteminin bozulmasında önemli rol oynamıştır (Lewis, 2010: 127). Özellikle III. Selim döneminde kurulan yeni orduya kaynak oluşturmak için tımar arazilerinin önce miri araziye, sonradan da iltizama çevrilmesi, tımar sisteminin çökmesine ve tımarlı sipahinin de temelden zayıflamasına yol açmıştır. Bu anlayışın bir devamı olarak II. Mahmut, uzun süre merkezin gücüne güç katmış olan, aynı zamanda bir taşra gücü olan tımar

sistemini 1831’de kaldırarak hem kendi gücünü pekiştirmiş, hem de merkezileştirme politikasını bir adım ileriye taşımış oldu (İnalcık, 1941: 237-263). Ayrıca yunan isyanında başarısızlığı iyice ortaya çıkan, her muharebede yenilmeye başlayan, bütün yeniliklere kendi menfaatleri açısından karşı çıkan, devlet yönetim sistemini tıkayan ve artık pek çok kötülüğün çibanbaşı laçka bir kurum haline gelmiş yeniçeriliğin kaldırmadan bir değişimin mümkün olamayacağını da açıkça gören II. Mahmut, 1836 bu kurumu lağvetmiştir. Öyle ki, yeniçeriliğin lağvı, Vakai Hayriye olarak tesmiye edilecek kadar efkârı umumiyede olumlu karşılanmıştır. Ancak yeni bir ordu kurulup onun durumu görülmeden yeniçeriliğin kaldırılması, devlet ve payitaht güvenliğini zaafa uğratmıştır. Bu da sonraki dönem yenilikçilerine, yeni yerleşip başarı gösterinceye kadar eskiyi ortadan kaldırmanın metot bakımından oldukça mahsurlu olduğunu öğretmiştir. Böylece II. Mahmut, yenilikleri yapabilecek bir ortamı sağlamış olsa da, monarşinin gücünü pekiştirmekle modern Avrupa’da gelişen yeni yönetim sistemine ters bir anlayışı ortaya koyarak, Türk modernleşmesinin hiç de kolay olmayacağını işaretlerini vermiştir.

II. Mahmut merkezileştirme politikasında işleri kolaylaştırmak için haberleşme ve basına da önem vermiştir. Daha önceki yıllarda İstanbul’da ve İzmir’de Fransızca gazeteler çıkmıştı; ancak ilk Türkçe ve yerli gazete Takvim-i Vekayi 1831’de çıkmıştır. Devletin resmi gazetesi olarak yayın hayatına giren söz konusu gazete, daha çok devlet işlerinin ne kadar güzel yapıldığı ile ilgili süslü ifade ve tasvirle sınırlı kalmıştır (White, 1846: 218). Merkezileştirilme politikasının başarılı olması ve padişahın yeniliklerdeki amaçlarının bilinmesi için bu gazeteyi kamu görevlilerinin okuması istenmiştir. Elbette Mehmet Ali Paşa’nın 1828’de Mısır’da yayınlattmaya başladığı, aynı zamanda Ortadoğu’nun ilk yerli gazetesi olan Vakai Misriyye’nin II. Mahmud’un böyle bir adım atmasında etkisi büyük olmuştur. Takvim-i Vekayi gazetesinin daha kolay dağıtılabilmesi ve merkezi kontrolün daha kolay sağlanabilmesi için (Karal, 1847: 160-161) 1834 yılında ilk posta teşkilatı kurulmuştur. Bu gelişmelere bağlı olarak yeni yolların yapılması, Hariciye Nezareti’nin kurulmasına bağlı olarak pasaportun ihdası ve karantina sisteminin kurulmasıyla Avrupa’ya gidiş gelişler kolaylaşmış; bu da modern Batı’nın Osmanlı topraklarında daha çok bilinmesine ve şeklen de olsa örnek alınmasına giden kapıyı daha da aralamıştır.

II. Mahmut bir yandan merkezi yönetimin gücünü artırırken, diğer yandan merkezi yapıyı modern tarzda yeniden inşa etmek istemiştir. Dönemin karakterini ve temayülleri göstermesi bakımından değişmelerin en önemlisi olarak özellikle devlet ve saray teşkilatında, yaşayış tarzında, kılık ve kıyafette meydana getirilen yeniliklerdir. Saray teşkilatı, teşrif ve teşrifatı Avrupa sarayları taklidinde yeniden düzenlenmiştir. Mabeyin müşirlikleri, mabeyin kâtiplikleri ve yaverlikler ihdas edilmiştir. Ancak ortaya çıkan durum ise, eski, mutantan,

muhteşem, vakur, ince ve işlenmiş saray teşrifatı kaybolarak, sade, fakir ve taklitten kaynaklı acemice kurallar şeklinde gerçekleşmiştir (Turhan, 1994: 147-148). Bu girişimin en göze çarpan kısmını kılık-kiyafet uygulamasının oluşturması, II. Mahmud'un devletin modernlik seviyesi konusunda öncelikle Avrupalı gözlemcileri etkileme amacının olduğunu düşündürmektedir. Yine aynı amaçla sadrazam ve vezirlerin isimleri Batı'da olduğu gibi nazır (bakan) olarak adlandırılmak, onlara redingot giydirmek, yazıhane, masa ve buralara yine redingotlu memurlar tayin etmek gibi değişimler de yapılmıştır. Ancak bu görünüşte ve eskiyi yozlaştıran değişimler, kendi medeniyetinin taklidi seviyesinde kalan Batılı adama da heyecan vermemiştir. Daha çok isim ve şekil değişikliğinden ibaret olan bu değişiklikler, işlerin yürütülmesi bakımından pek bir farklılık ortaya koyamamakla birlikte, eski ve sarsılmaz kurumların çöküşüne doğru atılan ilk adımın işareti olarak bir değişimin habercisi olmuştur. Bu devirde yapılan yenilikler gerçek bir dirilişi hedeflemesinden çok, bir medeniyetin yenilgiyi kabul eden mensuplarının ayakta kalma adına Batı'ya bir göz kırpması olarak değerlendirilebilir.

II. Mahmud döneminde ağırlıklı olarak modernleşmenin merkezinde yer alan ordunun kılık kıyafetine yönelik temel değişiklikler getirilmiştir. 1826 yılında yeni ordu için ilan edilen yönetmelik gereği, askerin giyeceği üniformalar, Avrupalı tarzda tunik (ceket) ve pantolon olarak belirlenmiştir. III. Selim döneminde orduda başlatılan Frenk tarzı kıyafetler 1807 ayaklanmasını ve padişahın sonunu hazırlamışsa da, bu kez benzer değişiklikler bir takım homurdanmalara rağmen kabul görmüştür. Böylece askerlere *şubara* (ucu aşağı doğru sarkan şapka), kısa bir tunik ve çuha yelek, dize kadar inen dar yarım pantolon ve potin dağıtılmıştır (Lewis, 2010, 139-140). Daha sonra şubaranın yetersiz olduğuna kanaat getirilerek onun yerine Kuzey Afrika (Tunus) kökenli fes getirilmiştir. Sarığın yasaklanarak yerine fesin getirilmesi halk tarafından hoş karşılanmamışsa da, yine kayda değer bir mukavemet ve olaya da yol açmamıştır (Ünal, 2003: 107). Zamanla fes, Osmanlı ve İslami gelenekçiliğinin timsali olarak hem savunulmuş, hem de yine aynı gerekçelerle hedef tahtasına konmuştur. Bu yeni gelişme, ilke olarak yaşayış tarzında gayri Müslimlere benzememe konusunda oldukça hassas olan Osmanlı toplumunda bir kırılmayı da başlatmıştır. Bu dönemde kıyafet yeniliğinin memurlara zorunlu hale getirilmesi (Er, 1999: 216), bundan sonraki yenilikleri genellikle mecburi istikamette seyrettirecek bir geleneği de başlatmıştır.

Daha sonra 1829 yılında kıyafet yeniliği sivilleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Hatta hangi sınıf memurun nasıl giyineceği ayrıntısına kadar belirlenmiştir. Eski cübbe ve sarık giyilebilmesi neredeyse ulema sınıfından olanlara izin verilmekle sınırlandırılmıştır. Diğer bütün siviller için fes, örtülü zorunlu bir başlık haline getirilmiştir. Cübbe ve terliklerin yerini redingot ve pelerin, pan-

tolon ve siyah deri botlar almıştır. Kıyafetteki bu yeni anlayışta, geleneğe ait mücevherat, kürklü kıyafetler, çeşitli süslemeler ve uzun sakallar artık ötelenmekteydi. Yeni kıyafet tarzının ilk uygulayıcısı ise bizzat II. Mahmut'un kendisi olmuştur. Padişahın paşalara ve onların vasıtasıyla farklı kademelerdeki memurlara kadar "yeni modern kıyafet" anlayışı yayılmaya başlamıştır.

Aynı dönemde Avrupalı masa ve sandalyelerin eski tarz divan ve yastıkların yerini zorlamaya başlaması, yemeklerde çatal-bıçak gibi aletlerin kullanılmaya başlaması, Avrupa toplumunun geçmişte şüpheyle ve küçümsenerek bakılan davranış biçimlerinin Osmanlı toplumunda eskiye nazaran daha yoğun olarak benimsendiğin göstermektedir.

II. Mahmut, Osmanlı teşrifat kurallarına göre yabancı diplomat ağırlamayı bırakarak, bu işi Avrupa tarzına göre yapmaya başlamıştır. Öyle ki, daha önce hiç olmayan şekilde yabancı diplomatların onurlarına verilen kabullerde, padişahın onlarla yüz yüze sohbeti ve kadınlara hürmet göstermesi, Osmanlı geleneksel anlayışından sert bir kopuşu göstermekteydi. Dini bakımdan hiçbir özelliği olmamasına rağmen, sırf Fransa örnek alınarak Perşembe günü resmi tatil olarak uygulanmaya başlanmıştır. Yine Batı'da görüldüğü üzere, resmi dairelerin duvarlarına padişahın portresi de asılmıştır (Lewis, 2010: 143).

Bütün bunlara rağmen Batı eksensli değişimler hala yüzeysel ve şekilde kalmıştır. Çünkü aileyi ve toplumu ilgilendiren konularda İslam hukukunun itirazsız otoritesi devam etmiştir. Evlilik ve boşanma, mülkiyet ve miras, kadın ve kölelerin konumu gibi pek çok mesele özü itibarıyla hiçbir değişikliğe uğramamıştır. Yeniliklerini öncülüğünü yapan insanların zihin dünyasında, bu dönem itibarıyla dini kurumlarla ilgili herhangi bir değişiklik yoktur (Lewis, 2010: 143-144). Din adına dine eklemlenmiş bidat veya hurafeler konusunda herhangi bir arındırma hareketi hiç gündeme gelmemiştir.

II. Mahmut ve sonraki dönemlerin modernleşme zaaflarından biri veya Japon ve Rus modernleşmelerin farkı, Osmanlı elitleri arasında modernleşme konusunda bir fikir birliğinin olmamasıdır. Ruslar ve Japonların başarısı, yabancı kurum ve iktibasları pratik açıdan değerlendirerek kendi kurum ve gelenekleriyle uyumlu hale getirmek şeklinde olmuştur. Osmanlı yenilikleri genel olarak, yerli eskinin yerine Batılı olan yeniyi taklitle ikame etme üzerine kurulu olduğu için, faydalı olan geleneksel kurumlar da kaybedilmiştir. Bu durum, geleneksel düşünceye sahip insanlar arasında yeniliklere karşı şiddetli direncin doğmasına giden yolu da aralamıştır. Rus ve Japonların modernleşmeye seçici yaklaşmasının aksine, Osmanlı bakış açısı, gerçekleşmesi imkânsız olan toptan bir değişimi tercih etmiştir. Aynı zamanda Rusya ve Japonya'nın dış etkilere ve imtiyazlara fazla maruz kalmamaları da, onların modernleşme sürecinde Osmanlıda olduğu ölçüde emperyal bir durumu da ortaya çıkarmamıştır (Karpaz, 2008: 82-83).

II. Mahmud'un sonraki dönemleri de etkileyen modernleşme anlayışı, aşırı derecede şekle takılıp kalınarak özün önemsenmeyip gözden kaçırılması (Noviçev, 1972: 382-395), daha o dönemde başta Metternich (1773-1859 yılları arasında yaşamış Avusturyalı ünlü diplomat) olmak üzere birçok Batılı tarafından da eleştirilmiştir.

Geleneksel Osmanlı ve İslam kurumlarına vurulan her darbeyi "ilerleme" olarak algılayanlar tarafından büyük bir reformcu ve yenilikçi olarak görülen II. Mahmud'un (Karpas, 2008: 89), yaptığı yenilikler konusunda iyi niyetinden şüphe yoktur; ancak iyi niyetin her zaman tek başına yeterli olmadığını da tarih zaman zaman ortaya koymuştur. Üstelik ekonomik ve hatta siyasal açıdan bağımlılık ortamında yapılan yeniliklerin ülke menfaatine her zaman uygun düşmeyeceği de bir gerçektir. İngiliz yardımı ile Anadolu ve Suriye'den Mehmet Ali Paşa'nın birliklerinin kovulmasına karşılık, II. Mahmut'un İngilizlerle yaptığı ticari antlaşmayla İngiliz mallarının Osmanlı topraklarında serbestçe dolaşması, bir sonraki dönemde yerli tekstil sanayinin iyice bozulmasına yol açmıştır. Aynı şekilde Avrupalının desteğini almaya dönük ama Türk toplumuna menfaat sağlayacağı tartışmalı birçok yenilik girişiminin benzer kaderi yaşamış olabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

II. Mahmut dönemi ve bu dönemden mülhem sonraki dönemlerin yenilikleri genel olarak belli bir plan ve program çerçevesinden değil, dış ve iç konjonktür gereği günü kurtarmaya dönük kısa vadeli yenilikler oldukları için kurumların işleyişinde aksamalar meydana gelmiştir. Aksamaları gidermek için yapılan her değişiklik de, eskinin yozlaşmasına ve yeninin de oturmamasına giden yolu aralamıştır. Bir toplumun yapısı, yabancı kurumlarla mevcutların birbirlerine uyumluluğu göz önüne tutulmadan ıktibas yapılması, o toplumun Batılılaşmasını sağlaması şöyle dursun, kendi kültürü için de bir felaket oluşturabilir (Turhan, 1980: 65). Batılılaşmadan maksat, bir milletin veya bir toplumun kendi örf ve adetleri, ananeleri içinde, zirai, ıktisadi, sınaî, siyasî, eğitim, sanat gibi toplumsal faaliyet ve sahaları ihtiva eden genel bir kültürel inkişaftır. Bu inkişafta bize lazım olan ise Batı'nın bilim ve teknikteki bilimsel zihniyetidir. Batı medeniyetini bütünü ile almak mümkün olmadığına göre, oradan ıktibas edilecek gerçek kıymetlerin tayininin yapılması, bunların bir an evvel alınması ve benimsenmesi elzem olan bir durumdur (Turhan, 1980: 67). Hâlbuki II. Mahmut ve sonraki dönemlerin Batılılaşması, kendi kültürel yapıımızı ve insan unsurumuzu hesaba katmaksızın, büyük ölçüde plansız, şekle ve nicele bağılı olarak yapıldığı için istenilen başarıyı ortaya koyamamıştır. O kadar ki, aradan iki asır geçmesine rağmen Türk Batılılaşması, metodolojik bakımdan hala bir çözüme kavuşmuş değildir. İki kültürün (medeniyetin) serbest karşılaşması sonucunda oluşan taklit anlayışına, bir de zoraki değişim da eklenince sağlıklı bir yöntem ortaya koymak zaten kolay olmamıştır.

II. Mahmut ile başlayıp devam eden üççeyrek asırlık Osmanlı modernleşmesi, kültürel ve dini mirası veya halkının eğitim ve refahını pek önemsemeden hükümet veya belli bir elit tarafından planlanmış ve uygulanmıştır. Devleti kurtarma ve güçlendirme temel amacıyla başlayan bu dönemin modernleşme çabaları, elle tutulur pratik faaliyetlerden çok, bir idari düzenlemeler ağı şeklinde gerçekleşmiştir. Halkın iradesinin hiç dikkate alınmadığı üççeyrek asırlık yenilik hareketleri sürecinde, halka yeniliklerin pratik sonuçlarının dahi açıklanmasına gerek görülmemiştir. Hâlbuki pratik faydaları dikkate alınarak yapılan bazı düzenleme teknikleri ve bir takım teknolojik uygulamalar olum sonuçlar verebilmekteydi. 1808-1876 arası Osmanlı modernleşmesi, farklı sebepleri olmakla birlikte, hem Müslümanların hem de Hristiyanların yabancılaştırılmasıyla sonuçlanmıştır (Karpas, 2008: 149). Müslümanların büyük kısmı, hükümetleri inanç, kültür ve geleneklerinin gerçek anlamda potansiyel bir düşmanı olarak algılamaya başlamışlardır. Öte yandan, geleneksel, dini ve kültürel özellikleri hükümet kontrolünden uzak olan, fakat meslek bakımından oldukça ileri durumda bulunan Hristiyanlar, devletin cevap veremeyeceği uzmanlaşmış mesleki hizmetler talep etmişlerdir. Nihai durum olarak her iki kesim de hükümetlerden nefret etme noktasında birleşmişlerdir. Osmanlı yönetim sistemi tarihinin hiçbir döneminde yüzyıllık nafile bir modernleşmenin ilk üççeyreğinde olduğu kadar halkından tecrit olmuş bir devlet yapısı olmamıştır (Karpas, 2008: 150).

II. Mahmut ve sonraki dönemlerdeki Batılılaşmada Türk toplumunun ve onun yapısının bir engel teşkil etmediği söylenebilir. Böyle bir sorumluluğu halkın sırtına yüklemek gerçeklerden kaçma kolaylığıdır. İlkel bir kabileyi medenileştirmek amacıyla onlara sadece okuma yazma öğretilirse, okuma yazma bilen ilkel bir kabile ortaya çıkmış olur. Bu itibarla kültür ve medeniyet farklarını doğuran, onların halk tabakaları değil, aydın zümrelerinin arasındaki fark ve dünyayı algılama biçimidir. Türk halkı ile Batılı halklar arasında bilgi bakımından kayda değer bir bilgi farkı olmamıştır. Hâlbuki hem Batılılaşma yanlısı hem de karşıtı Türk aydınının büyük çoğunluğu ile Batılı aydınlar arasında büyük farklılıklar olmuştur. Binaenaleyh Osmanlının ve Türkiye'nin muasırlaşmamasının sebebi, halkının cehaleti değil, aydınlarının hem keyfiyet, hem de kemiyet bakımından kifayetsiz oluşlarıdır (Turhan, 1980: 87). Ayrıca ıslahat, inkılâp veya değişimin sadece Batılı gibi olmaya çalışmak anlamına geldiğini düşünen Türk aydınının sağlıklı bir dönüşümü sağlayacak öncülüğü yapmasını beklemek de fazla iyimserlik olurdu. Bununla birlikte Batı'nın pek çok alanda üstünlüğüne bağlı o zamanki dünyanın konjoktürel durumu ve Osmanlı toplumunun yaşadığı problemler, alternatifsiz model olarak Batılılaşmayı cazip bir ideale döndürdüğü gerçeğini ve bu durumun yarattığı paradoksu da belirtmek gerekmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

II. Viyana kuşatmasında yaşanan şoktan sonra arka arkaya gelen yenilgiler, Osmanlıda yüzleri Batı'ya çevirmiştir. Zamanla yenilgi şaşkınlığının hayranlığa dönüşmesi veya Osmanlı'nın bunu hazmedebilmesiyle Batı eksenli yenileşme hareketleri de başlamıştır. Yaklaşık bir asır tabii halinde seyreden modernleşme hareketleri, 18. yüzyıl sonlarında III. Selim'in tahta çıkmasıyla daha kapsamlı ve müdahaleci bir şekle bürünmüştür. Fakat Batı'dakinin aksine halktan, toplum yapısından ve gerçeklerden kopuk merkezileşme üzerine kurulu bu dönemin yenilikleri, hedeflenen başarıyı sağlayamamıştır. Seküler bir özellik taşımayan Nizam-ı Cedid hareketi, büyük ölçüde askeri alanla sınırlı kalmıştır. Yeniden diriliş için III. Selim'in bıraktığı yerden, ancak daha kapsamlı bir yenileşmeyi zorunlu gören II. Mahmut, yeniliklerin başarılması ve devletin bütünlüğü için merkezileşme yoluna girerek, Batı'da gelişen modernite anlayışına ters bir yol izlemiştir. Devlet yapısının da zorladığı bu metoda zorunlu yenilik anlayışı da eklenince halktan kopuk sakil bir moderleşme ortaya çıkmıştır. Batı toplumlarının kendi ihtiyaçları doğrultusunda geliştirdiği modernleşme modelinin Doğrudan alınma çabası, dönemin yeniliklerinde taklit ve şekilciliğe yol açmıştır. Üstelik bu anlayış sonraki dönemlere de tevarüs etmiştir. Bu bakımdan, bugün gelinen noktada Türk modernleşmesinde yaşanan olumlu veya olumsuz olarak temayüz etmiş noktaların arka planını, söz konusu bu iki döneme kadar götürmek mümkündür. Çünkü bu iki dönemde, Batı medeniyeti çerçevesinde bir değişimi istemeyenlerin de ve buna taraftar olanların da Batı medeniyetinin durumu hakkında net bilgiye sahip olmadıkları söylenebilir. Buna III. Selim ve II. Mahmud da dâhil edilebilir. İki medeniyet arasındaki farkın neden kaynaklandığı, Batı medeniyetinin esasını teşkil eden unsurların neler olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu farkın, asırların ortaya koyduğu bilim, bilimsel düşünce ve eşyayı anlama farkından kaynaklandığı görülememiştir. Öte yandan, bugün bile aynı sorunun devam ettiği göz önüne alındığında, Batı ekseninde bir değişimi zorunlu görerek bu işin öncülüğünü yapan söz konusu devrin padişahlarının, o devrin devlet ve fikir erbabının haklarını da teslim etmek gerekmektedir.

Notlar

- (*) Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
E-posta: olgunkozleme@gmail.com

Kaynaklar

Acun, Fatma (2012), "Değişme ve Süreklilik: Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyetin Çocukları", Düünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Ed: Mehmet Zencirkıran, Bursa : Dora Yayıncılık.

Ahmet Cevdet Paşa (1994), Tarih-i Cevdet, Cilt I, İstanbul: Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık.

- Akşin, Sina (2012), *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Berkes, Niyazi (2011), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Captain Salede, Adolphus vd. (1854), *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.*, London: Saunders and Otley, Conduit Street.
- Cem (İpekçi), İsmail, (1997), *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Kısa Tarihi*, İstanbul: Can Yayınları.
- Engelhardt, Edouard-Philippe (2010), *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri: Tanzimat*, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Er, Hamit (1999), *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Ergin, Osman (1977), *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 1-2, İstanbul: Eser Matbaası.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1999), *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I,
- İnalçık, Halil (1941), “Tanzimat Nedir?”, *Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. I, ss. 237-263.
- İnalçık, Halil (1964), “Sened-i İttifak ve Gülhane Hattı Hümayünü”, *Belleten*, C. XXVIII, no: 112, TTKY, Ankara.
- Karal, Enver Ziya (1947), *Osmanlı Tarihi V. (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri)*, Ankara: TTK Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2008), *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, Çev: Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kona, Gamze Güngörmüş (2005), *Batı’da Aydınlanma Doğu’da Batılılaşma*, İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.
- Lewis, Bernard (2010), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Naff, Thomas (1963), “Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III (1789-1807)”, *Journal of American Oriental Society*, C. 83, S. 8, ss. 295-315.
- Noviçev, A.D. (1997), “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, Çev: Darhan Hıdıralı, NO: 5, ss. 279-289.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988), *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Turhan, Mümtaz (1980), *Garplılışmanın Neresindeyiz?*, İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Turhan, Mümtaz (1994), *Kültür Değişimleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, İstanbul: M. Ü. İFAV Yayınları.
- Türkdoğan, Orhan (2004), *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail H. (1938), “Selim III’ün Veliht İken Fransız Kralı Lûi İle Muhabereleleri”, *Belleten*, No: 5-6, ss. 191-246.
- Ülken, Hilmi Ziya (1948), *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Ünal, N. Hayta (2003) *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri*, Ankara: Başak Matbaacılık.
- White, Charles (1846), *Three Years in Constantinople or The Turks in 1844*, III. Cilt, London: Henry Colburn.
- Yücel, Yaşar ve Sevim, Ali (1992), *Türkiye Tarihi*, C. IV, Ankara: TTK Yayınları.